

(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

[१९६१] १ एस. सी. आर. ३६२

उत्तर प्रदेश राज्य आणि इतर

वि.

एच. एच. महाराजा ब्रिजेंद्र सिंह

(एस. के. दास, जे. एल. कपूर, के. सुब्बा राव, एम. हिदायतुल्ला

आणि एन. राजगोपाला अय्यंगार, जे.जे.)

भू - संपादन - भारत सरकार कायद्यातील तरतुदी - त्यानंतर संविधानाच्या नवव्या अनुसूचीत समावेश - ची घटनात्मकता - उत्तर प्रदेश भूसंपादन (निर्वासितांचे पुनर्वसन) कायदा, १९४८ (यू. पी. १९४८ चा XXVI) - भारतीय संविधान, अनुच्छेद ३१-बी आणि नववी सूची - संविधान (चौथी दुरुस्ती) कायदा, १९५५, कलम ५.

प्रतिवादीची मालमत्ता उत्तर प्रदेश भूसंपादन (निर्वासितांचे पुनर्वसन) अधिनियम, १९४८ अंतर्गत संपादित करण्यात आली होती. प्रतिवादीने या कायद्याच्या घटनात्मकतेला रिट याचिकेद्वारे आव्हान दिले आणि उच्च न्यायालयाने याचिका फेटाळून लावली असली तरी या कायद्याच्या कलम ११ मधील दोन परंतुक भारत सरकारच्या कायद्याच्या कलम २९९ (२) चा

अवमान केल्यामुळे अवैध असल्याचे म्हटले आहे . त्यानंतर संविधान (चौथी दुरुस्ती) कायदा, १९५५ मध्ये उत्तर प्रदेश कायद्यात नवव्या अनुसूची मध्ये बाब क्रमांक १५ म्हणून समावेश करण्यात आला. या कायद्याचा नवव्या परिशिष्टात समावेश केल्याने राज्यघटनेच्या कलम ३१-ब अन्वये भारत सरकार कायद्याच्या कलम २९९(२) अंतर्गत कोणत्याही आवाहनापासून संरक्षण मिळाले, असा युक्तिवाद याचिकाकर्त्याने केला.

असा निर्णय दिला की, भारत सरकारच्या कायद्याच्या कलम २९९ च्या उल्लंघनाच्या आधारे घटनाबाह्यतेच्या आधारावर उत्तर प्रदेश कायदा रद्द करता येणार नाही. या कायद्यातील तरतुदी नवव्या अनुसूचीसह कलम ३१-ब द्वारे विशेषतः जतन केल्या गेल्या आहेत, त्यामुळे हा कायदा भारत सरकार कायद्यातील तरतुदींचे उल्लंघन केल्याच्या कारणास्तव अवैध मानला जाऊ शकत नाही किंवा कधीही अवैध मानला जाऊ शकत नाही.

धिरुभा देवीसिंग गोहिल वि. मुंबई राज्य, [१९५५] १ एस.सी.आर. ६९१, यावर भिस्त ठेवली .

सधीर अहमद वि. यू . पी. राज्य [१९५५] १ एस.सी.आर. ७०७ लागू होत नाही.

दिवाणी अपील अधिकारक्षेत्र : दिवाणी अपील क्रमांक १३१/१९५६.

अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने दिवाणी अपील किरकोळ रिट क्रमांक ७९७६/१९५१ मध्ये

दिनांक ४ फेब्रुवारी, १९५४ रोजी पारित केलेल्या न्यायनिर्णय आणि हुकूमनाम्याद्वारे अपील.

भारताचे अतिरिक्त सॉलिसिटर जनरल एच. एन. सन्याल आणि सी. पी. लाल, अपीलकर्त्यांसाठी.

व्ही. एम. लिमये, श्रीमती इ. उदयरत्नम आणि एस. एस. शुक्ला, उत्तरवादीसाठी.

१९६०, ऑगस्ट २६. या न्यायालयाचा न्यायनिर्णय न्या. कपूर यांचेद्वारे पारित -

हे अपील अलाहबाद उच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णय आणि आदेश याविरुद्ध ज्यामध्ये त्यांनी भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १३२ आणि १३३ (१) (सी) अंतर्गत मंजूर केलेल्या प्रमाणपत्र यावर आधारित आहे. यातील उत्तरवादी हा उच्च न्यायालयात दाखल करण्यात आलेल्या एका याचिकेमध्ये याचिकाकर्ता म्हणून होता ज्यामध्ये आमच्यासमोर उपस्थित करण्यात आलेल्या प्रश्नाचा समावेश होता. आमच्यासमोर उपस्थित असलेले अपीलकर्ता हे उच्च न्यायालयात उत्तरवादी होते.

उत्तरवादी हे भरतपूर राज्याचे शासक होते , जो आता राजस्थानचा भाग आहे आणि आग्रा येथे 'कोठी कंधारी जदीद' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वादग्रस्त मालमत्तेचा मालक आहे. दिनांक २८ जानेवारी १९५० रोजी, आग्रा इम्प्रूव्हमेंट ट्रस्टने - ज्याला पुढे ट्रस्ट संबोधले जाईल - उत्तर प्रदेश जमीन पुनर्वसन (निर्वासितांचे पुनर्वसन) अधिनियम, १९४८ च्या कलम ५ अन्वये (यू.पी.

१९४८ चा XXVI) - यापुढे कायदा म्हणून संबोधले जाईल - वादग्रस्त मालमत्तेच्या संपादनासाठी एक ठराव संमत केला आणि कायद्यातील तरतुदींच्या अर्थानुसार त्याची "बिल्डर" म्हणून कार्य करण्याची तयारी दर्शावली. सरकारने ६ मे १९५० रोजी ट्रस्टला "बिल्डर" म्हणून घोषित केले आणि ६ नोव्हेंबर १९५० रोजी या कायदानुसार एक करार करण्यात आला, जो ६ जानेवारी १९५१ रोजी प्रकाशित झाला. ट्रस्टने २७ फेब्रुवारी १९५१ रोजी अधिग्रहणाचा अंदाजित खर्च म्हणून ५७,८०० रुपये जमा केले आणि २१ जुलै १९५१ रोजी या कायद्याच्या कलम ७ अन्वये अधिसूचना उत्तर प्रदेश राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आली. सब-एस. कलम ७ मधील (२) अधिसूचनेच्या प्रकाशनानंतर अधिग्रहीत केलेली जमीन पूर्णपणे राज्याच्या मालकीची असणे आवश्यक होते. प्रतिवादीला सेवा दिल्यानंतर आग्रा येथील नुकसान भरपाई अधिकाऱ्यांसमोर हजर राहण्याचे आवाहन करणाऱ्या नोटीससह त्यांनी अधिग्रहणाच्या औचित्याला आणि कायद्याच्या वैधतेला आव्हान देणारे काही आक्षेप दाखल केले. जिल्हाधिकाऱ्यांनी या प्रकरणाचा निर्णय न घेता ताबा घेतल्याचा आरोपही करण्यात आला. त्यानंतर प्रतिवादीने घटनेच्या कलम २२६ अन्वये अलाहाबाद उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली त्याद्वारे अपीलकर्त्यांना त्यांची जमीन संपादित करण्यास किंवा महाराष्ट्र राज्यात हस्तक्षेप करण्यास मनाई करणारी याचिका दाखल केली आहे. ही याचिका उच्च न्यायालयाने २ फेब्रुवारी १९५४ रोजी फेटाळून लावली. परंतु काही निष्कर्ष देण्यात आले ज्यावर अपीलकर्त्यांनी आक्षेप घेतला आहे. उच्च न्यायालयाने आपल्या निकालात पुढीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदविले आहे :-

"या याचिकांमध्ये विनंती केली आहे की न्यायालय रिट, निर्देश किंवा इतर योग्य आदेश जे राज्य सरकारला याचिकाकर्त्यांची जमीन संपादित करण्यास किंवा त्यांच्या अधिकारांमध्ये इतर कोणत्याही प्रकारे हस्तक्षेप करण्यास प्रतिबंधित करणे आणि न्यायालयाला योग्य वाटेल तसा इतर योग्य दिलासा देण्याचा योग्य आदेश. मात्र, सुनावणीत याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांनी अधिक स्पष्टपणे सांगितले की, याचिकाकर्त्यांनी जो दिलासा मागितला तो ११ जुलै १९५१ रोजी करण्यात आलेल्या कायद्याच्या कलम ७ अन्वये राज्य सरकारची अधिसूचना रद्द करण्याचा किंवा पर्यायाने या कायद्यांतर्गत देय असलेल्या नुकसानभरपाईची गणना करताना नुकसान भरपाई प्राधिकरणाला निर्देश देणारा परमादेशाचा रिट आहे. कायद्याच्या कलम ११ चे उपकलम (१)".

हा कायदा कलम ३१ (२) मधील तरतुदींचे उल्लंघन करणारा असून घटनेच्या कलम ३१ (५) मधील तरतुदींमुळे वाचलेला नाही आणि हा कायदा घटनेच्या कलम १४ चे उल्लंघन करणारा आहे, असे प्रतिवादीने उच्च न्यायालयात सादर केले आणि इतर अनेक युक्तिवादही उपस्थित केले. या कायद्यातील संबंधित तरतुदीचा विचार करणे आवश्यक आहे. (ल) कलम ७ किंवा ९ अन्वये कोणतीही जमीन संपादित केल्यास त्याची रक्कम भूसंपादन कायदा, १८४९ च्या कलम २३ च्या उपकलम (१) व उपकलम (२) मधील खंड प्रथम, द्वितीय व तृतीय मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांनुसार नुकसान भरपाई प्राधिकरणाद्वारे निश्चित केली जाईल :

"11. (1) परंतु उपकलमाच्या खंड प्रथम मध्ये नमूद केलेले बाजारमूल्य कलम ७ किंवा ९ अन्वये नोटीस प्रसिद्ध झाल्याच्या तारखेस किंवा सप्टेंबर, १९३९ च्या पहिल्या दिवशी, जे कमी

असेल ते अशा जमिनीचे बाजारमूल्य मानले जाईल :

पुढे, अशी तरतूद केली आहे की, जेथे अशी जमीन तिच्या जमीन मालकाने एप्रिल, १९४८ च्या पहिल्या दिवसापूर्वी केलेल्या खरेदीच्या अंतर्गत, परंतु सप्टेंबर, १९३९ च्या पहिल्या दिवसानंतर, नोंदणीकृत दस्तएवजद्वारे किंवा या दरम्यानच्या पूर्व-उत्पादनासाठीच्या हुकुमनाम्याद्वारे ठेवली आहे. उपरोक्त तारखांना, भरपाई ही खरेदीदाराने प्रत्यक्षात भरलेली किंमत असेल जे आधीच्या हुकुमामध्ये जमीन संपादित केली असावी , जशी परिस्थिती असेल तशी."

उच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला आहे की, या दोन तरतुदी अवैध आहेत आणि या आक्षेपार्ह तरतुदींशिवाय कायद्याचे कलम 11 (1) अवैध नाही आणि परिणामी अपीलकर्त्यांचा आदेश वैध आदेश आहे आणि म्हणूनच, प्रमाणपत्राची रिट नाकारण्यात आली.

परमादेशाच्या याचिकेसंदर्भात उच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदविले आहे की -

"आम्हाला तसे वाटत ही नाही की, कलम ११ (१) मधील परंतुक याकडे दुर्लक्ष करण्यासाठी याचिकाकर्त्यांना देय नुकसान भरपाई निश्चित करताना भरपाई प्राधिकरणाला निर्देश देण्याचा आदेश द्यावा. आम्ही त्या तरतुदी अवैध ठरवल्या आहेत. नुकसान भरपाई अधिकारी, ज्याची आम्हाला माहिती नाही, त्यांनी अद्याप नुकसान भरपाई निश्चित करण्याचे काम सुरू केलेले नाही, परंतु जेव्हा ते तसे करतात तेव्हा आम्ही असे गृहीत धरतो. आम्ही व्यक्त केलेल्या मतानुसार मार्गदर्शन केले जाईल; आम्ही असे गृहीत धरू शकत नाही की तो अन्यथा कार्य करेल".

त्यामुळे ही याचिका फेटाळण्यात आली, परंतु याचिकाकर्त्यांना खर्च अदा करण्याचे आदेश

देण्यात आले. या निर्णयाविरुद्ध याचिकाकर्त्यांनी प्रमाणपत्रावर या न्यायालयात दाद मागितली आहे.

याचिका फेटाळण्यात आली असून प्रमाणपत्राच्या वैधतेला आमच्यासमोर आव्हान देण्यात आलेले नाही, या कारणास्तव उत्तरवादीने अपीलाच्या सक्षमतेवर कोणताही आक्षेप घेतलेला नाही.

भारत सरकार कायदा १९३५ च्या कलम २९९ (२) मधील तरतुदींमुळे या कायद्याच्या कलम ११ (१) मधील दोन परंतुक हे घटनाबाह्य आहेत का, हा एकच प्रश्न आहे. संविधान (पहिली दुरुस्ती) अधिनियम, १९५१ द्वारे राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्यात आली आणि कलम ३१ -ब राज्यघटनेत समाविष्ट करण्यात आले जे खालीलप्रमाणे आहे -

" कोणताही पूर्वग्रह न बाळगता अनुच्छेद ३१ अ मधील नमूद असलेल्या तरतुदींनुसार, नवव्या अनुसूचीत निर्दिष्ट केलेले कोणतेही अधिनियम आणि नियम किंवा त्यातील कोणतीही तरतूद अशा कारणास्तव अमान्य मानली जाणार नाही किंवा कधीही निरर्थक झाल्या आहेत असे मानले जाणार नाही, असे नियमन किंवा तरतुदी विसंगत आहेत किंवा संक्षेपणे दिलेले कोणतेही अधिकार, या भागाच्या तरतुदींद्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांचा भंग केला आहे आणि कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा लवादाचा कोणताही निर्णय, आदेश किंवा आदेश त्याच्या विरुद्ध न ठेवता, अधिनियम आणि नियमांपैकी प्रत्येकाला तो रद्द करण्याचा किंवा त्यात सुधारणा करण्याचा अधिकार कोणत्याही सक्षम विधिमंडळाच्या अधिकाराच्या अधीन राहून, अंमलात

राहतील."

राज्यघटना (चौथी दुरुस्ती) कायद्याच्या कलम ५ नुसार, २७ एप्रिल, १९५५ रोजी हा कायदा अनुसूचित समाविष्ट करण्यात आला आणि ते बाब क्रमांक १५ असे आहे. या कायद्याचा नवव्या परिशिष्टात समावेश केल्याने कायद्याच्या घटनाबाह्यतेचा आधार ८ मुळे चव्हाट्यावर आला आहे, असा युक्तिवाद याचिकाकर्त्यांच्या वतीने करण्यात आला. भारत सरकार अधिनियमातील २९९ (२) यापुढे प्रतिवादीला उपलब्ध नाही आणि जे प्रदान केले गेले ते सुरक्षित आहे. शासनाच्या कलम २९९ (२) मधील संरक्षक उपाययोजना भारतीय कायदा राज्यघटनेत समाविष्ट करण्यात आला आहे आणि म्हणूनच कलम २९९ (२) च्या उल्लंघनामुळे कोणताही अनुचित प्रकार घडला तो अनुच्छेद ३१-बी द्वारे आरक्षित केला आहे. हा मुद्दा धीरुभा देवीसिंग गोहील वि. द स्टेट ऑफ बॉम्बे^१ प्रकरणमध्ये उपस्थित केला गेला आणि त्यावर निर्णय घेतला गेला. भारत सरकारच्या कायद्यातील कलम २९९ (२) हा वस्तुतः मूलभूत अधिकार होता जो भारत सरकारच्या कायद्यातून राज्यघटनेचा भाग III मधून काढून टाकण्यात आला. त्यामुळे, अनुच्छेद ३१-बी अंतर्गत संरक्षण जे त्यात नमूद केलेल्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन याच्याशी निगडित आहे हे भारत सरकार कायद्याच्या कलम २९९ अंतर्गत त्याचा त्या मर्यादेपर्यंत विस्तार होऊ शकतो. सदर न्यायनिर्णयामधील पान क्र. ६९५ वर असलेला खालील परिच्छेद हा महत्वाचा आहे आहे प्रस्तुत प्रकरणमधील तथ्यांना देखील लागू आहे.

1 [१९५५] १ एस.सी.आर. ६९१, ६९५

"अनुच्छेद ३१-ब मध्ये जे संरक्षण दिले आहे ते केवळ भाग III च्या तरतुदींचे 'उल्लंघन नाही' कारण हा कायदा 'विसंगत आहे किंवा काढून घेतो किंवा काढून घेतो किंवा या भागाच्या कोणत्याही तरतुदींद्वारे प्रदान केलेले कोणतेही अधिकार रद्द करणे किंवा त्याचे संक्षिप्तीकरण : घटनेच्या भाग एकने एखाद्या व्यक्तीला प्राप्त केलेल्या अधिकारांपैकी एक अधिकार म्हणजे त्याची मालमत्ता केवळ सार्वजनिक हेतूसाठी आणि अशा संपादनास अधिकृत करणाऱ्या कायद्यांतर्गत आणि नुकसान भरपाईची तरतूद करणाऱ्या कायद्यानुसार प्राप्त केली जाईल जी एकतर कायद्यानेच निश्चित केली आहे किंवा कायद्याने निर्दिष्ट केलेल्या तत्वांद्वारे नियंत्रित केली जाईल. सदर अधिकार तोच आहे जो पूर्वी भारत सरकार कायद्याच्या कलम २९९ अंतर्गत व्यक्तीला सुरक्षित करण्यात आला होता."

धीरुभा देवीसिंह गोहिल^२ यांच्या खटल्यातील या न्यायालयाचा न्यायनिर्णय पाहता भारत सरकार कायद्याच्या कलम २९९ च्या उल्लंघनावर आधारित घटनाबाह्यतेचा आधार उत्तरवादीला उपलब्ध होणार नाही. परंतु, उत्तरवादीच्या वतीने असा युक्तिवाद करण्यात आला की, अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या निर्णयानंतर झालेली घटनादुरुस्ती पूर्वीच्या कायद्याला मान्यता देऊ शकत नाही, जो संमत झाला तेव्हा तो घटनाबाह्य आणि असंवैधानिक होता आणि सगीर अहमद वि. द स्टेट ऑफ यू.पी.^३ या प्रकरणमधील न्यायनिर्णयावर भिस्त ठेवण्यात आली. परंतु, प्रस्तुतच्या प्रकरणात या कायद्याच्या तरतुदी नवव्या अनुसूचीसह वाचलेल्या अनुच्छेद ३१-बी चा

२ [१९५५] १ एस.सी.आर. ६९१, ६९५

३ [१९५५] १ एस.सी.आर. ७०७ पीपी७२७-७२८.

परिणाम म्हणून त्यांच्या घटनात्मकतेवर होणाऱ्या कोणत्याही हल्ल्यापासून विनिर्दिष्टरित्या वाचविल्या गेल्या, त्याचा परिणाम असा आहे की, हा कायदा भारत सरकार अधिनियम कार्यान्वित झाल्याच्या कारणास्तव रद्दबातल मानला जाऊ शकत नाही किंवा कधीही रद्दबातल मानला जाऊ शकत नाही.

परिणामी हे अपील मंजूर केले जाते आणि अधिनियमाच्या कलम ११ (१) मधील दोन परंतुक अवैध ठरविणाऱ्या उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा तो भाग रद्द करण्यात येत आहे. उच्च न्यायालयाने अपीलकर्त्याविरुद्ध दंड ठोठावला. तो आदेशही रद्द करण्यात आला आहे. परंतु त्यानंतरच्या घटनेमुळे, म्हणजे नवव्या अनुसूचीत या अधिनियमाचा समावेश झाल्यामुळे अपील यशस्वी झाले आहे, हे लक्षात घेता, आम्ही आदेश देतो की या न्यायालयात पक्षकारांनी स्वतः चा खर्च स्वतः सोसावा.

अपील मंजूर.

X-X-X-X-X-X

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या तिच्यामातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्याय निर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X-X-X